

שפה וקוץ בה

לקויות תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים

כרך א

אניטה רום

בתיה צור

ורדה קריזר

מכון מופ"ת

Communication, speech and language disorders in children

Anita Rom, Batya Zur, Varda Kreiser

כתיבה:

ד"ר **אניטה רום**, מכללת סמינר הקיבוצים
ד"ר **בטיה צור**, מכללת סמינר הקיבוצים
ורדה קריזר, המכללה האקדמית לחינוך גורדון חיפה;
מכללת סמינר הקיבוצים

כתיבת פרק 4: **מיכל שטיימן**

כתיבת פרק 6: **מיכל ניר**

עריכה ראשית: ד"ר **יהודית שטיימן**

עריכה אקדמית: ד"ר **אריאלה גדרון**

עריכת טקסט ולשון: **דרורה לביא**

עריכת ליטוש והתקנה: **אדוה חן**

עריכה גרפית ועיצוב השער: **בלה טאוכר**

מסת"ב: 1-016-016-530-965-978

© כל הזכויות שמורות לאקו"ם וליוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת

טל' 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

מהדורה ראשונה, תש"ע 2009

מהדורה שנייה מתוקנת, תש"ע 2010

הדפסה: דפוס **אופסט טל בע"מ**

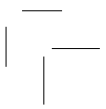
תודות

כתיבת הספר היא תהליך ארוך ומורכב, שלא יכול היה להתרחש אלמלא הסיוע שקיבלנו. תודתנו העמוקה נתונה לכל העוזרים לנו בתהליך, מתחילתו ועד סופו:

למכון מופ"ת שהאמין בנו עוד מימי כתיבת הספר "ילד - מה הוא אומר?" והעניק לנו בית חם להכנת הספר הנוכחי; לראש הוצאת הספרים והעורכת הראשית ד"ר יהודית שטיימן; לעורכת האקדמית ד"ר אריאלה גדרון; לרכזת ההוצאה חני שושתרי; ולמנהלת מחלקת הגרפיקה בלה טאוכר.

תודה מיוחדת לד"ר גילה טובול-לביא ולאדית וגנר, אשר קראו והאירו את עינינו. הערותיהן - על בסיס הידע העיוני והמקצועי הרחב שלהן בהפרעות בתקשורת, שפה ודיבור - תרמו לכתיבתנו נקודות מבט נוספת. עוד ברכות שלוחות לד"ר עדה בקר, לברברה ג'וסמן, לאסתר גורלניק, לד"ר רות עזרתי ולד"ר יעל פרנק, אשר שיתפו אותנו בידע ובניסיון הרבים שלהן.

לבסוף - צרור תודות לדרורה לביא, העורכת הלשונית ש"ליטפה" את הכתוב במגע ידה הרך כדי שהספר יעמוד בדרישות הלשון התקינה ושהקריאה בו תהיה קולחת ונעימה; ולאדוה חן שסייעה בשלבים האחרונים של ההתקנה והליטוש של הספר.

תוכן עניינים - כרך א

9	פרק 1: הקדמה.....
9	מהי לקות תקשורת, שפה ודיבור?
12	מטרות הספר
15	קהל היעד.....
16	מבנה הספר.....
20	נקודות להבהרה.....
24	מקורות.....

שער ראשון: התפתחות תקינה של תקשורת, שפה ודיבור

פרק 2: התפתחות אופיינית של תקשורת, שפה ודיבור

29	בגיל הרך אניטה רום
31	ייחודה של השפה האנושית
33	מודלים של רכישת שפת אם
35	שלבים בהתפתחות שפת אם
66	סיכום
68	מקורות.....

פרק 3: השפעתן של יכולות בילדות המוקדמת על התפתחות אופיינית של

75	תקשורת, שפה ודיבור אניטה רום.....
78	יכולות ביולוגיות חיוניות להתפתחות תקשורת, שפה ודיבור.....
84	יכולות קוגניטיביות חיוניות להתפתחות אופיינית של תקשורת, שפה ודיבור.....
87	יכולות רגשיות וחברתיות חיוניות להתפתחות אופיינית של תקשורת, שפה ודיבור.....
91	סיכום
94	מקורות.....

שער שני: לקויות תקשורת אצל ילדים בגיל הרך

פרק 4: תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים עם לקויות על

101	הרצף האוטיסטי מיכל שטיימן
102	רקע
103	הגדרה ואבחנה
108	שכיחות לקויות על הרצף האוטיסטי
109	גורמים להיווצרות לקויות על הרצף האוטיסטי
110	תיאוריות פסיכולוגיות המסבירות לקויות על הרצף האוטיסטי
112	מאפיינים של לקויות על הרצף האוטיסטי
127	אבחון ילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי
129	גישות טיפוליות לילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי
133	סיכום
135	מקורות

פרק 5: לקויות תקשורת ושפה על רקע של קשיים רגשיים, התנהגותיים

141	וחברתיים בגיל הרך אניטה רום
	הקשרים וההשפעות ההדדיות בין לקויות תקשורת, שפה ודיבור לקשיים רגשיים,
142	התנהגותיים וחברתיים בגיל הרך
145	מהם קשיים רגשיים והתנהגותיים ומהם הגורמים להם? השפעות המזג של הילוד ודפוסי ההתקשרות שלו עם הוריו בתחום
149	הרגשי-התנהגותי
	סוגים של קשיים רגשיים, התנהגותיים וחברתיים בגיל הרך והקשר שלהם
150	ללקויות תקשורת ושפה
177	סיכום
178	מקורות

פרק 6: שימוש בתקשורת תומכת וחלופית לטיפול בילדים

183	עם לקויות תקשורת מיכל ניר
184	מהי תקשורת תומכת וחלופית?
186	ילדים עם אתגרים תקשורתיים המשתמשים בתקשורת תומכת וחלופית
189	האמצעים המשמשים לתקשורת תומכת וחלופית
195	היכולות השפתיות של ילדים המשתמשים בתקשורת תומכת וחלופית
205	שיקולי דעת בשימוש בתקשורת תומכת וחלופית

207.....	טיפול בילדים המשתמשים בתקשורת תומכת וחלופית.....
213.....	ארגונים של תקשורת תומכת וחלופית.....
214.....	סיכום.....
215.....	מקורות.....

שער שלישי: קשיי שפה אצל ילדים מלידה עד גיל שמונה

225.....	פרק 7: לקות שפה אצל ילדים ורדה קריזר
226.....	הגדרות ואפיונים כלליים.....
228.....	פגיעה בהבנת השפה.....
233.....	פגיעה בהבעת השפה.....
237.....	טווח החומרה של לקויות שפה.....
238.....	גורמים ללקויות שפה.....
239.....	איחור בהתפתחות השפה או לקות?.....
241.....	לקות שפה ספציפית (specific language impairment).....
257.....	מלקות שפה בגיל הגן ללקות למידה בגיל בית הספר.....
263.....	אבחון לקויות שפה.....
265.....	טיפול קלינאי התקשורת בלקויות שפה.....
269.....	סיכום.....
270.....	מקורות.....

279.....	פרק 8: לקויות השפה של ילדים עם פיגור שכלי ורדה קריזר
280.....	הגדרות ואפיונים.....
282.....	סיווג אוכלוסיית האנשים עם פיגור שכלי.....
284.....	אפיוני התקשורת, השפה והדיבור של ילדים עם פיגור שכלי.....
298.....	אפיוני התקשורת, השפה והדיבור של ילדים עם תסמונות הכוללות פיגור שכלי.....
308.....	פיגור שכלי קשה.....
310.....	אבחון תקשורת, שפה ודיבור לילדים עם פיגור שכלי.....
312.....	טיפול בלקויות התקשורת, השפה והדיבור של ילדים עם פיגור שכלי.....
315.....	גופים וארגונים בישראל הפועלים למען ילדים ומבוגרים עם פיגור שכלי.....
316.....	סיכום.....
318.....	מקורות.....

325.....	פרק 9: לקויות השפה של ילדים ממיצב חברתי-כלכלי נמוך ורדה קריזר
326.....	אפיונים כלליים
328.....	גורמים להיווצרות הפער השפתי בין ילדים ממיצבים חברתיים שונים
332.....	אפיוני השפה של ילדים ממיצב חברתי-כלכלי נמוך
347.....	סיכום
348.....	מקורות

פרק 10: קשיי תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים דו-לשוניים

355.....	ורב-תרבותיים אניטה רום
358.....	רקע כללי על דו-לשוניות ועל רב-תרבותיות
367.....	גורמי סיכון להיווצרות קשיים בתקשורת, בשפה ובדיבור אצל ילדים דו-לשוניים
373.....	אפיוני השפה של ילדים דו-לשוניים עם לקויות ספציפיות של שפה ודיבור
377.....	אבחון שפתי של ילדים דו-לשוניים המתקשים בתקשורת, בשפה או בדיבור
384.....	טיפול ילדים דו-לשוניים עם לקויות שפה ודיבור במסגרת עבודת הגנת
387.....	הדרכת הורים לילדים דו-לשוניים המתקשים בהתפתחות השפה
390.....	עקרונות הטיפול של קלינאי תקשורת בילדים דו-לשוניים עם לקויות שפה ודיבור
394.....	סיכום
397.....	מקורות
403.....	נספח

פרק 1

הקדמה

מהי לקות תקשורת, שפה ודיבור?

כאשר ילד מאחר בהתפתחות הכישורים באחד משלושת התחומים - תקשורת, שפה, דיבור או בכמה מהם, יחסית לגילו ולציפיות הקבוצה התרבותית-חברתית שאליה הוא משתייך, נהוג לומר כי קיימת בעיה. נן רייפר (Van Riper, 1973) הציע שלושה מאפיינים של לקות שפה ודיבור:

- א. תחושת הילד (הדובר) של קושי לבטא את עצמו ועקב כך הימנעותו מדיבור במצבים מסוימים.
- ב. מודעות הסביבה ללקות התקשורת, השפה או הדיבור ואף תגובה של לעג. תופעה זו מתרחשת אצל ילדים בעיקר מעל גיל חמש, המאזינים לילדים עם לקויות.
- ג. קושי להבין את הילד. אפיון זה תקף לגבי ילדים מעל גיל שלוש מכיוון שמובנות הדיבור בגיל זה מגיעה בדרך כלל ל-80%, והיא ממשיכה להשתפר ומגיעה בגיל ארבע למובנות של 90% ואף למעלה מזה. דהיינו בגיל שלוש צפוי שנבין כשמונה מתוך עשר מילים שילד עם התפתחות אופיינית אומר, ומגיל ארבע ניתן להבין כתשע מכל עשר מילים שהוא אומר.

ריאה (Rhea, 2004) מוסיף שני אפיונים חשובים ללקות תקשורת, שפה ודיבור:

- א. הבחנת הורי הילד או הצוות החינוכי לכך שהילד אינו מתפקד בתחומי השפה כמו הילדים האחרים. ייתכן שאין מבינים אותו או שהוא מתקשה לבטא את רצונותיו; ייתכן שהוא אינו מבין סיפורים או שיחות המתנהלים עם בני גילו.

ב. ציונים נמוכים בתחומי השפה על פי כלי הערכה של אנשי מקצוע כגון קלינאי תקשורת ופסיכולוגיים התפתחותיים.

קיימים מבחני שפה ומדדי שפה (ניתן לקרוא על נושא זה גם בספרן של רום, סגל וצור, 2003), שבעזרתם ניתן לקבוע עד כמה הילד מתפקד בתחומי הדיבור יחסית לרוב בני גילו. מקובל לומר כי ילד שכישורי ההבנה המילולית, ההבעה המילולית או שניהם מצויים במרחק של 1.25 סטיות תקן ($S.D. > 1.25$) מבני גילו הכרונוולוגי הוא ילד עם לקות תקשורת ושפה. קלינאי תקשורת מוסיפים להערכתם גם פער של שישה עד תשעה חודשים כדי לקבוע איחור או לקות באחד הכישורים הללו, וזאת בשל השונות הרבה בין ילדים בקצב ובאופן של התפתחותם. במקרים אלה יש מקום לאבחון מעמיק ולטיפול על פי הצורך.

במקרה של שיבושי היגוי מסתמכים קלינאי תקשורת על טבלות התפתחות של הגאים, המאפיינות את רוב הילדים (ראו בפרק 11) וכן על טבלות התפתחותיות לגבי מובנות הדיבור הכללי. גם בנושא של שטף מתבססים אנשי מקצוע על טבלות התפתחות כדי לקבוע אם מדובר באי-שטף התפתחותי טבעי או בגמגום (ראו בפרק 12). טבלות ההתפתחות מסייעות לקביעת קיומה של לקות ביחס לגילו של הילד.

כפי שנראה בפרק 6, יש דרכים מספר לסווג ולאפיין לקויות שפה, למשל לקות בהבנה לעומת לקות בעיקר ביכולות ההבעה או לקות משולבת. ניתן לאפיין לקויות שפה גם על ידי התחום הלשוני הלקוי, כאשר הקושי מתבטא באופן בולט בתחום אחד – תחום הצורה, התוכן או השימוש. כך נמצא שילדים המתקשים בעיקר בתחום הצורה יראו שימוש בלתי תקין במשפטים מחוברים או מורכבים וכן בהטיות הצורניות המרכיבות מילים. לעומתם יש ילדים המתקשים בעיקר בהבנה ובשליפה של אוצר מילים רחב יחסית לגילם, ויראו שימוש לא מדויק במושגים שונים כמו מושגי זמן, כמות או גודל. לילדים אלה לקות שפה בתחום התוכן. תיתכן גם תת-קבוצה שלישית של ילדים, שעיקר הקושי שלהם הוא בתחום השימוש החברתי-תקשורתי בשפה בעת שיחה. כל תחום לקות משפיע על התחומים האחרים של השפה, ומוכן שיש ילדים המתקשים ביותר מתחום אחד ואף בכלם.

תקשורת, שפה ודיבור הן מיומנויות תלויות חברה ותרבות, ועל כן הקדשנו פרק ללקויות העלולות להופיע אצל ילדים במשפחות שאינן משקיעות

בטיפוחם (פרק 9). עמדנו גם על הקשיים העלולים להתגלות אצל ילדים עקב הגירה וחשיפה לא מספקת או לא עקבית לשפת הבית או לשפת הסביבה (פרק 10). העובדה שהתקשורת היא בעלת מוסכמות חברתיות הנכונות לזמן ולמקום נתונים משפיעה על ההגדרה של "תקינות" או של "לקויות" (Walsh, 2005). משום כך ייתכנו קשיים הנחשבים לתקינים בקבוצות תרבותיות מסוימות וללקויות בקבוצות אחרות. כך למשל גמגום הנחשב ללקות במערב נחשב לדיבור רהוט ומכובד בשבטים אפריקאים אחדים. דוגמה אחרת מתייחסת אל הימנעות מקשר עין, הנחשבת למקובלת ורצויה כאשר ילדים מתקשרים עם מבוגרים בחברות מסורתיות כמו בחלק מהתרבויות של המזרח הרחוק. בחברות אלה גם אין מצפים מילדים בגיל הרך לחוות דעתם בנושאי השיחה שבהם דנים המבוגרים, ואילו בחברות מודרניות מערביות נחשבת התנהגות תקשורתית כזאת לבלתי תקינה.

קיימת שונות רבה בקצב ובאופן של התפתחות כישורי תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים, בדומה לטווח הרחב של הברלים בתחומי התפתחות אחרים כגון: יכולות חשיבה מתמטיות, יכולות מוטוריות ויכולות חברתיות. לכן לא פעם מתקשים אנשי טיפול וחינוך להחליט אם ילד מסוים מאחר בהתפתחות כישורי התקשורת, השפה והדיבור (איחור פשוט - late bloomer) או שהוא סובל מלקות וזקוק להתערבות טיפולית של קלינאי תקשורת ולהדרכה מקצועית של הוריו (late talker). בעזרת מבחנים ומדרים, כפי שצוין לעיל, יכולים קלינאי התקשורת לאבחן ולהמליץ על דרכי פעולה.

לקות תקשורת, שפה ודיבור מופיעה ברמות חומרה שונות - קלה, בינונית, קשה או חמורה. להחלטה לגבי חומרת הלקות יש השלכות טיפוליות-חינוכיות, והיא אף יכולה להשפיע על המשאבים הכספיים שהילד ומשפחתו יקבלו. בשנים האחרונות נעשה מאמץ בין-לאומי להגיע להגדרות ברורות של כל סוגי הלקויות שקלינאי תקשורת עוסקים בהם, תוך התייחסות להשפעות הרפואיות, התפקודיות, החברתיות והלימודיות שיש ללקות על הילד ועל משפחתו. מאמץ זה הוא חלק ממאמץ גדול יותר להגיע להגדרות של לקויות הקרוי International Classification Functional Abilities of Disorders - ICF (Walsh, 2005). אחת מהמלצות הוועדה שהוקמה בנושא זה היא, שההגדרות אינן קבועות ויש מקום לשנותן מדי פעם בפעם בהשפעת התפתחויות מקצועיות ותהליכים תרבותיים וחברתיים.

מטרות הספר

הספר שלפנינו מתאר קשיים בתחומי התקשורת, השפה והדיבור העלולים להופיע אצל ילדים במהלך שמונה השנים הראשונות לחייהם. תיסקרנה בו לקויות שונות ויידונו התהליכים ההתפתחותיים בתחומי התקשורת, השפה והדיבור בזיקה לתחומי התפתחות אחרים. כמה מטרות הנחו אותנו בכתיבת הספר:

הצגת התנאים המקדימים להתפתחות כישורי תקשורת, שפה ודיבור תקינים

הבנת הגורמים המשפיעים על התפתחות תקינה ולקויה של כישורי תקשורת, שפה ודיבור וכן של הקשר בין גורמים אישיים וגורמים סביבתיים עשויה לסייע למחנכים, להורים ולמטפלים מקצועיים (למשל פסיכולוגים ועובדים סוציאליים) להכיר את צורכי הילדים המתקשים. כך יוכלו למנוע ככל האפשר את הופעת הקשיים, ובמקרים שכבר הופיעו – למנוע את החמרתם ואף לסייע להתקדמות ילדים אלה.

תיאור לקויות תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים מלידה עד גיל שמונה

הקורא ייחשף לגורמים הנקשרים להופעתה של כל לקות מתוארת, לאפיוניה, לגישות טיפוליות של קלינאי תקשורת ולדרכים שבהן יכולים גננות, מורות והורים לסייע לילדים עם הלקות. באופן כזה יוכל הקורא לפתח רגישות לסימנים המעידים על קושי קל, בינוני או רחב בתחומים שונים. בכתיבתנו התבססנו על מקורות מחקרניים שנכתבו בעברית וכן בשפה האנגלית ברחבי בעולם. בכל סוגי הלקויות הוצגו תיאורי מקרה הממחישים את הקשיים של ילדים ואת דרכי ההתמודדות שלהם ושל הצוות המחנך והמטפל. הילדים המוצגים מתחנכים בגנים "רגילים", בגנים משולבים או בגני חינוך מיוחד. עם חלק מהילדים המתוארים נפגשנו, כקלינאיות תקשורת ותיקות, בעבודתנו הטיפולית. הילדים הנוספים המתוארים טופלו בידי עמיתות ועמיתים למקצוע. בנוסף הצגנו את המסגרות החינוכיות והטיפוליות הקיימות בישראל שיש בכוחן לתת מענה לצורכיהם של הילדים המתקשים בתקשורת, בשפה ובדיבור ולמשפחותיהם.

אנו מאמינות שהשילוב בין התיאוריה למעשה בכל אחד מהפרקים העוסקים בלקויות השונות יסייע למחנכים בעבודתם היומיומית.

היכרות עם הספרות המקצועית העוסקת בלקויות תקשורת, שפה ודיבור

רבות נכתב באנגלית על קשיי תקשורת, שפה ודיבור בגיל הרך. בספר זה התבססנו על ספרות ענפה זו, אולם השתדלנו להציג לפני הקוראים מחקרים וספרי עיון שנכתבו בישראל בתחומים שהספר עוסק בהם. לשפה העברית יש מאפיינים ייחודיים שאינם קיימים בשפות אחרות, ובמיוחד בתחום הדקדוקי-פונולוגי, לכן ראינו חשיבות בסקירה מעמיקה של המחקרים שנעשו בעברית ומתייחסים לאפיונים הללו. בנוסף לכך ראינו חשיבות בתיאור ילדים למשפחות בעלות רקע שונה תוך כדי התייחסות לקבוצות עולים, לריבוי השפות ולהבדלים בין לאומים ותרבויות בארצנו.

בניית "אוצר מילים" משותף לאנשי חינוך, הורים ומטפלים
אחת ממטרות הספר היא לסייע לגננות, למורות, להורים ולאנשי צוות חינוכי וטיפולי אחר להבין את המושגים שבהם משתמשים קלינאי התקשורת ואנשי צוות מתחומי הרפואה ומתחומים פרה-רפואיים. לא אחת עולים בכתב ובעל פה מילים ומונחים מקצועיים שאינם מוכרים לקהל הרחב. בספר זה ניסינו לפרש מושגים מקצועיים ולכתוב את מקבילותיהם בעברית כדי להבהיר אותם לכל מי שטובת הילד לנגד עיניו.

מתן כלים ומחווים לאיתור לקויות תקשורת, שפה ודיבור
גננות ומורות היודעות לאתר קשיי תקשורת, שפה ודיבור של ילדים שהן מחנכות תוכלנה להאיר ברגישות את עיני ההורים, וכך יתחיל הטיפול בילד בגיל צעיר ובשלב מוקדם של הלקות. חשוב למשל לאבחן לקות שמיעה כדי להתאים לילד מכשיר שמיעה מוקדם ככל האפשר או להחליט אם יש מקום לבצע ניתוח של שתל קוכלארי. דוגמה נוספת היא החשיבות של הפניית ההורים לקלינאי תקשורת לאבחון ולטיפול בילד שדיבורו משובש, ואשר הן חבריו והן מבוגרים מתקשים להבינו.

בארצות הברית זוכה בשנים האחרונות האיתור המוקדם של לקות תקשורת, שפה ודיבור לתמיכה ציבורית וכספית רבה במטרה למנוע קשיים ולטפל בילדים מלידה עד גיל שלוש (ASHA Guidelines, 2006). בישראל קיים איתור מוקדם בעיקר בתחום של לקויות שמיעה (דרומי ורינגולד-פרימרמן, 1996; קליר והרצנו, 1984). כמו כן רופאי ילדים רבים ואנשי צוות טיפולי מפנים בעוד מועד ילדים עם לקויות תקשורת, שפה ודיבור לתחנות להתפתחות הילד של קופות החולים הפרושות ברחבי הארץ. עם זה יש עדיין מחסור במשאבים להתערבות טיפולית בקשיים אלה בשלוש שנות חייו הראשונות של הילד.

כאן המקום לציין את ההבדל בין איתור של לקויות תקשורת, שפה ודיבור ובין אבחון הכישורים האלה. איתור הוא פעולה הנעשית על ידי גננות, מורות ואנשי חינוך וטיפול שאינם קלינאי תקשורת, אשר נשענים על ניסיונם הרב ועל היכרותם היסודית עם ילדים בגיל מסוים בכל הנוגע לכישורים המצופים בתחומי התקשורת, השפה והדיבור. לדוגמה, לגננת יש הזדמנויות רבות להתבונן בילד כשהוא מתקשר עם חבריו לקבוצה וכן עם מבוגרים כגון הסייעת, הורה של ילד אחר או הגננת עצמה. לצורך איתור היא יכולה להשתמש למשל בכלי המבוסס על תצפיות – "מבטים" (גולדהירש, וגנר ווינקור, 2002), אשר יכול לסייע לה לבדוק את יכולות התקשורת, השפה והדיבור של כל ילד בגן כמו גם יכולות בתחומי התפתחות נוספים.

לעומת האיתור, אבחון כישורי התקשורת, השפה והדיבור הוא תהליך ממושך, המתבסס על כלי הערכה פתוחים (מדגמי שפה) וסגורים (מבחני שפה), והוא מתבצע על ידי קלינאי תקשורת. לשם אבחון משתמשים קלינאי תקשורת במבחנים ובמדדים הדורשים הכשרה מיוחדת וידע רחב בתחומי השפה השונים, בהתפתחות התקינה של תקשורת, שפה ודיבור ובלקויות בתחומים אלה. האבחון מאפשר לקלינאי תקשורת להחליט במידה רבה של ביטחון מהן ההמלצות שיינתנו להורים ביחס לילדם על הטיפול בילד או ההדרכה להורים, וכן על הפניית הילד לבדיקות אצל אנשי מקצוע נוספים כגון רופא אף אוזן גרון, נירולוג ילדים, אודיולוג¹ (הבודק את שמיעת הילד), פסיכולוג התפתחותי או מרפא בעיסוק.

1 בישראל כולל מקצוע קלינאי תקשורת התמחות באבחון וטיפול הן של לקויות תקשורת, שפה ודיבור והן של אבחון וטיפול בבעיות שמיעה.

כל קלינאי התקשורת בישראל הם בעלי תואר ראשון לפחות בהפרעות בתקשורת, שמשמעותו שלוש שנים וחצי של לימוד אקדמי, המתמקד בהיבטים בלשניים, ביולוגיים, פסיכולוגיים ופיזיולוגיים הקשורים לתקשורת, לשפה, לדיבור ולשמיעה. חלק ניכר של קלינאי התקשורת בישראל הם בעלי תואר שני ואף שלישי במקצוע זה.

סיוע לילדים עם לקויות תקשורת, שפה ודיבור על ידי הורים, מחנכים ומטפלים אחרים

מטרתנו היא להציע אפשרויות סיוע לילדים בעיקר על ידי עידוד ניסיונות התקשורת של הילד, הענקת משמעות לניסיונות אלה והפחתת הלחץ והביקורת במצבים של תקשורת לא תקינה. אנו שואפות להציע לאנשים בסביבת הילד המתקשה דרכים להעשיר ולפתח את כישורי התקשורת, השפה והדיבור שלו. חשוב לציין שאין בכוונתנו להפוך הורים, גננות ומורות לקלינאי תקשורת, וחשוב שההורים והמחנכים ימשיכו להתייחס לילדיהם כאל ילדים ולא כאל מטופלים. קריאת ספר אחד אינה יכולה להפוך הורה או איש חינוך לבעל ידע מעמיק בתחומים המיוחדים שבהם עוסקים קלינאי תקשורת, אולם על ידי הבנה של הגישות המודגשות בפרקים השונים יכולים הורים ומחנכים לסייע לילד מבחינה רגשית וחברתית ולמנוע את החמרת המצב.

קהל היעד

הספר נועד לשמש את מורי המורים במכללות לחינוך וכן את הסטודנטים להוראה המתכשרים על ידם. הספר יסייע במיוחד למרצים ולסטודנטים במסלולי הגיל הרך, החינוך המיוחד והחינוך היסודי - מסגרות שבהן פוגשים אנשי החינוך ילדים עם לקויות תקשורת, שפה ודיבור. ספר זה יכול לשמש גם סטודנטים למקצועות טיפוליים שונים, כגון: פיזיותרפיה, פסיכולוגיה התפתחותית, פסיכולוגיה חינוכית, ריפוי בעיסוק או תרפיה באמצעות הבעה, יצירה, בעלי חיים ומוזיקה. גם מטפלים בתחומי התפתחות שונים של הילד, העוסקים בתהליכי אבחון וטיפול בילדים עם לקויות התפתחותיות בגיל הרך ובאבחונים של ילדים עם לקויות למידה, ימצאו בספר ידע מועיל.

בנוסף, ספר זה ניתן גם לשמש כמקראה (textbook) לסטודנטים הלומדים בחוגים של הפרעות בתקשורת באוניברסיטאות ובמכללות שונות וכן לקלינאי

התקשורת בישראל, מאחר שעד כה ראו אור מעט מאוד פרסומים בשפה העברית בתחומים שאנו עוסקים בהם, ואין כמעט חומרים המדגישים את ייחודיות ההקשרים הלשוניים, החברתיים והתרבותיים של ישראל והקשרים ההרדיים ביניהם ובין התפתחות התקשורת, השפה והדיבור בגיל הרך.

בספר יש גם תשובות לשאלות העולות אצל גננות ומורות במהלך עבודתן הן במסגרות החינוך הרגיל והן במסגרות החינוך המיוחד. ילדים רבים עם קשיי תקשורת, שפה ודיבור ברמות חומרה שונות משתלבים כיום במסגרות החינוך הרגיל, ותפקידה של הגננת או המורה לסייע להם באמצעים העומדים לרשותה ותוך כדי התייעצות עם אנשי מקצוע נוספים. גננות ומורות בחינוך הרגיל תוכלנה להעשיר את הידע שלהן ולמצוא בפרקים השונים של הספר רעיונות כלליים לטיפול השפה ולעידוד התקשורת הלשונית. הידע יסייע בידן בעבודתן עם ילדים עם יכולות לשוניות ברמות שונות.

אחרונים ברשימת קהל היעד לספר זה, אך אינם נופלים בחשיבותם ובמעמדם, הם הורים ובני משפחה נוספים של ילדים עם קשיי תקשורת, שפה ודיבור. אנו מאמינות מאוד בשקיפות עבודתנו כקלינאיות תקשורת, ולכן אנו שמחות לחלוק את ידיעותינו עם בני המשפחה בכלל, וההורים בפרט. אנו גם מודעות לחשיבות המעורבות של ההורים בטיפול וליעילותה של הדרכת ההורים להתקדמותו של ילד עם קשיים. הדרכת ההורים בתיווך נכון ובשימוש באסטרטגיות יעילות של שיח עשויה להשפיע לטובה לא פחות מטיפול ישיר בידי אנשי צוות מקצועיים (בסר-בירון וארם, 2004; Justice et al., 2003).

מבנה הספר

הספר מחולק לשני כרכים ובהם שישה שערים. ככל שער מתוארים נושאים מתחום אחר. להלן נתאר את השערים ונגדיר את המושגים המרכזיים שבהם עוסק כל שער:

כרך א

השער הראשון דן בהתפתחות התקינה של התקשורת, הדיבור והשפה. הוא כולל פרק העוסק בהתפתחות תקינה של כישורי התקשורת, השפה והדיבור אצל ילדים מלידה עד גיל שש (פרק 2); פרק המתאר את התנאים הביולוגיים, החשיבתיים (הקוגניטיביים) והסביבתיים המאפשרים את ההתפתחות התקינה של כישורים אלה (פרק 3).

השערים השני והשלישי דנים בלקויות תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים מלידה עד גיל שמונה.

השער השני עוסק בלקויות תקשורת אצל ילדים בגיל הרך. תקשורת היא פעולה של העברת מסר בין מוען לנמען וניתן לבצע אותה באמצעים מילוליים או באמצעים לא מילוליים כגון הבעות פנים ומחוות גוף (רום, סגל וצור, 2003). בחרנו לפתוח את השערים העוסקים בלקויות בנושא התקשורת, מכיוון שהיא הבסיס שעליו נבנים כישורי השפה והדיבור, והיא גם זו המתפתחת כבר בשנת החיים הראשונה, כאשר התינוק עדיין אינו יכול לבטא את עצמו במילים. חשוב לדעת כי לקויות תקשורת גורמות פעמים רבות גם ללקויות שפה ולעתים אף ללקויות דיבור. שער זה עוסק בילדים שהקשיים העיקריים שלהם מתמקדים ברצון או ביכולת לתקשר, כמו ילדים המצויים על הרצף האוטיסטי (פרק 4) וילדים עם בעיות חברתיות ורגשיות (פרק 5).

שער זה עוסק גם בתקשורת התומכת והחלופית אצל ילדים עם קשיים חושיים-תנועתיים (סנסו-מוטוריים) חמורים, המונעים מהם לתקשר עם סביבתם באופן רגיל ויעיל (פרק 6). כך למשל ילדים עם שיתוק מוחין, אשר אינם מסוגלים להפעיל את איברי הדיבור לשם הפקת עיצורים, תנועות ומילים. טיפולם ושיקומם של אלה נעשים בעזרת לוח תקשורת המציג תמונות של אנשים, פעולות, חפצים ומקומות מחיי הילד, תמונות אשר משקפות את צרכיו היומיומיים.

השער השלישי עוסק בקשיי שפה אצל ילדים מלידה עד גיל שמונה. שפה היא מערכת סמלים מוסכמים המאורגנים על ידי חוקים דקדוקיים ומשמשים לתקשורת בין בני אדם בתרבות נתונה. ארבעת הפרקים בשער זה דנים בארבע אוכלוסיות: אוכלוסיית ילדים עם לקות שפה ספציפית (פרק 7); אוכלוסיית ילדים עם פיגור שכלי (פרק 8); אוכלוסיית ילדים ממיצב חברתי-כלכלי נמוך (פרק 9); אוכלוסיית ילדים דו-לשוניים ורב-תרבותיים (פרק 10). שער זה עוסק אמנם בעיקר בלקויות שפה, אך חשוב לציין שאצל חלק לא מבוטל מהילדים עם לקויות שפה קיימות גם לקויות הפוגעות במובנות הדיבור. כמו כן לקות השפה שלהם פוגעת גם ביכולותיהם התקשורתיות.

כרך ב

השער הרביעי עוסק בקשיי דיבור. דיבור הוא מנגנון ייחודי לבני האדם לכיצועה של השפה ומבוסס על שימוש באיברי הדיבור, כגון: מיתרי הקול,

הלשון והשפתיים. כדי שהמאזין יבין את הדובר, יש צורך באמירה ברורה של צלילי השפה, בשטף תקין ובאפיוני קול מקובלים לפי גילו ומינו של הדובר. בני האדם משתמשים בדיבור לשם תקשורת, אך יש ילדים מעטים – במיוחד חלק קטן מהילדים עם לקות שמיעה עמוקה, ילדים עם שיתוק מוחין חמור או ילדים על הרצף האוטיסטי – אשר אינם משתמשים בדיבור.

בשער זה שלושה פרקים: פרק העוסק ב**הפרעות היגוי** של ילדים (11); פרק העוסק ב**הפרעות שטף** (12) ופרק העוסק ב**הפרעות קול** (13). גם כאן יש השפעות גומלין בין כישורי התקשורת, השפה והדיבור. ילד עם לקויות דיבור חמורות, כמו דיבור משובש מאוד או גמגום קשה, עלול להימנע מהשתתפות באירועי תקשורת עם מבוגרים או עם ילדים אחרים, כך שיהיו לו פחות הזדמנויות לשוחח על מגוון נושאים ולהרחיב את ידע העולם שלו. כלומר ללקות הדיבור עלולה להתלוות לקות שפתית אשר תבטא בצמצום אוצר המילים של הילד יחסית לבני גילו.

השער החמישי כולל פרק אחד (פרק 14) ועוסק בלקות שמיעה. בשער זה נבחר את הקשרים ההדוקים בין שמיעה, שפה ודיבור. נתאר את אפיוני הקול הנשמע באוזנינו ואת הדרכים להערכת השמיעה ותחום האודיולוגיה. נדון בקצרה בדרכי שיקום בעזרת מכשירי שמיעה ונתאר את ניתוח השתל הקוכלארי², שהפך בעשרים השנים האחרונות לניתוח שכיח במקרים של לקויות שמיעה בינוניים וקשים. בפרק זה נתאר בהרחבה את אפיוני השפה והדיבור של ילדים בגיל הרך עם לקות שמיעה ברמות חמורה שונות. נביא גם מקרים של שילוב ילדים עם לקות שמיעה עם ילדים בעלי שמיעה תקינה במסגרות החינוכיות.

השער השישי כולל אף הוא פרק אחד (15), ובו נתאר את השתלבותם של ילדים עם לקויות תקשורת, שפה ודיבור במסגרות החינוך השונות – החל במסגרות החינוך הרגיל ועד למסגרות מיוחדות. בשער זה מוסבר חוק החינוך המיוחד (משרד החינוך והתרבות, 1988) וכן תיקון מספר 7 (משרד החינוך והתרבות, 2002). כמו כן מתוארים ילדים שהשתלבו במסגרות "רגילות" וילדים המתחנכים במסגרות של החינוך המיוחד.

2 השתל הקוכלארי הוא מכשיר אלקטרוני המושתל באוזן והמספק תחושת שמיעה באמצעות אותות חשמליים.

אחרית דבר, פרק החותם את הספר ומביא את ה"אני מאמין" המקצועי של כותבות הספר כקלינאיות תקשורת. הפרק ידון בנושאים העיקריים שנתנו את הדעת עליהם: יחסי עבודה בצוות רב-מקצועי; הקשרים בין קלינאי התקשורת, הגננות והמורות; הקשרים של אנשי חינוך וטיפול ומשפחות הילדים עם לקויות תקשורת, שפה או דיבור; דרכי התייחסות אנושיות ורב-ממדיות (הוליסטיות) לילדים עם לקויות.

בסוף הספר מצוי מילון מונחים. בכל אחד מהפרקים מופיעה רשימת מקורות ונספחים המתאימים לה.

במהלך הכתיבה התלבטנו בין הרצון להיענות לצורכי הקוראים ולתת רעיונות יישומיים וספציפיים ("מתכונים") לעבודה עם ילדים לבין הרצון לתאר גישות ועקרונות כלליים. פתרנו התלבטות זו על ידי התייחסות הן לעקרונות כלליים ומסירת ידע מקצועי עדכני והן על ידי תיאור דרכי העשרה יישומיות המיועדות לטיפול ולפיתוח של כישורי תקשורת, שפה ודיבור. השתדלנו להציע רעיונות מעשיים שגננות ומורות תוכלנה ליישם למרות עומס עבודתן. חלק מהרעיונות ניתן ליישם לא רק בעבודה עם ילדים המציגים קשיים ברמות חומרה שונות, אלא גם עם ילדים המציגים התפתחות אופיינית (תקינה) (typically developed), אך זקוקים להעשרה ולתגבור בתחומי התפקוד הלשוני. כמו כן ניתן לממש חלק מהרעיונות להעשרת השפה ולשיפור מיומנויות התקשורת של כלל הילדים בגיל הרך שהם בעלי התפתחות שפתית אופיינית.

הואיל וספר זה אינו מציע פתרונות מעשיים רבים, הזמנו את הקוראים, באמצעות תת-פרקים הקרויים "הזמנה לפעילות", להעלות רעיונות משלהם לדרכי העשרה וטיפול השפה. בדרך זו אנו שואפות לעודד את קהל היעד, ובעיקר את הסטודנטים, להיות לומדים פעילים המפעילים חשיבה עצמית, יצירתית, רפלקטיבית וביקורתית.

נקודות להבהרה

כמה הערות יקלו על הקוראים בקריאת הספר:

א. ספר זה מנסה להקיף את הלקויות השכיחות בתחומי התקשורת, השפה והדיבור אצל ילדים מלידה עד גיל שמונה שנים. בשל קוצר היריעה לא ניתן היה להקיף את כל הקשיים. כך למשל לא הרחבנו את הדיון על קשיי שפה ודיבור הנלווים לסכיזופרניה של הילדות, וכן לא עסקנו בבעיות שפה הנלוות ללקויות ראייה. אנו מקוות כי בעזרת רשימת המקורות יוכלו הקוראים המתעניינים בנושאים אלה להשלים את החסר. יש לציין כי הגישות להעשרה ולטיפול התקשורת והשפה מתאימות גם לאוכלוסיות ילדים שלא הרחבנו את הדיבור עליהן. גם בעזרת מנועי חיפוש במחשב כגון Google, Proquest ו-Eric ניתן להגיע למקורות עדכניים העוסקים בתחומים אלה בארץ ובעולם. כאשר ניזונים מהמידע הרב הנגיש היום בעזרת המחשב, חשוב לזכור שלא לאבד את כושר השיפוט בין חומרים מקצועיים בעלי ערך אקדמי, טיפולי וחינוכי לבין חומרים שעניינם העיקרי הוא מסחרי. משימה זו כמובן קלה יותר לאנשים העוסקים במקצוע של הפרעות בתקשורת מאשר למי שאינם מכירים את התחום לעומקו.

ב. הספר מתייחס לילדים מלידה עד גיל שש שנים שהתפתחות התקשורת, השפה והדיבור שלהם אופיינית לבני גילם (שער ראשון) ולילדים עם לקויות בתחומים אלה מלידה עד גיל שמונה שנים לערך (שערים 2-6). כאן המקום להבהיר שתי נקודות:

- המושג "התפתחות אופיינית" מחליף את המושג "התפתחות תקינה" ששימש בעבר. בשנים האחרונות מעדיפים את המושג "התפתחות אופיינית" או "טיפוסית" בשל הרצון להדגיש את השונות האישית הרבה בקצב, בסגנון וכמהלך ההתפתחות בין ילדים הן בתחומי התקשורת והן בתחומים אחרים.
- חשוב לזכור כי כישורי השפה ממשיכים להתפתח גם בשנות הילדות המאוחרות, ההתבגרות ואף הבגרות. הקוראים המתעניינים בקשיים אצל ילדים מעבר לגיל שמונה ואצל מתבגרים ומבוגרים מוזמנים לעיין בספרים הדנים בגילים אלה ומופיעים בסוף כל פרק וכן בכתבי עת כגון: "ד"ש - דיבור ושמיעה", כתב העת היוצא לאור על ידי האגודה הישראלית של קלינאי התקשורת, "לראות את הקולות",

העוסק בילדים כבדי שמיעה, "סחי"ש - סוגיות בחינוך המיוחד ובשיקום". כמו כן ניתן מידע לקהל הרחב על ידי האגודה הישראלית של קלינאי התקשורת (www.ishla.org.il) והאגודה האמריקנית של קלינאי התקשורת - American Speech, Language and Hearing Association (www.asha.org/public).

ג. גנת או מורה המחפשת תשובות לשאלות המתעוררות אצלה על ילד בכיתת הגן או בית הספר המציג קושי בתקשורת, בהבנת שפה, בהבעה המילולית, בהיגוי, בשטף הדיבור או בקול, תוכל לקרוא את הפרק המתאים העוסק בנושא. בקריאה זו המחנכת תמצא מענה לקשייו של הילד, לצרכיו ולאפשרויות העומדות לפניה לעזור לו. אמנם הספר בנוי כך שהוא מזמין את הקורא לקרוא את כולו על פי סדר הגיוני ומתוכנן של שערים, אך ניתן להיעזר בו גם בקריאת פרקים עצמאיים הרלוונטיים למחנכת בזמן מסוים. מובן שקריאת פרקים בספר או קריאת הספר כולו אינם מחליפים פנייה להדרכה או לטיפול של קלינאי תקשורת.

ד. בבניית הפרקים השונים התייחסנו לתחומים מסוימים שסייעו לקורא להבין את הלקויות באופן תיאורטי וכן להכיר דרכים מעשיות לשם שיפור תפקודו של הילד. לפיכך כל פרק העוסק בלקויות כולל אותם מרכיבים, אף כי סדר הופעתם אינו קבוע והוא תלוי בסוג הלקות. להלן פירוט המרכיבים:

- הגדרת הלקות
- תיאור סוגי הלקות ואפיוניהם
- פירוט הגורמים ללקות
- הצגת דרכי אבחון וטיפול על ידי אנשי מקצוע, בעיקר על ידי קלינאי תקשורת
- פריסה של אמצעי האיתור, הטיפול וההעשרה על ידי הצוות החינוכי
- ביבליוגרפיה העוסקת בנושאי הפרק
- נספחים

ה. לאורך הספר תיארנו דעות שונות הנקשרות ללקויות התקשורת, השפה והדיבור, למשל גישות שונות לטיפול בילדים על הרצף האוטיסטי או בילדים עם לקות שמיעה. לפעמים השארנו סוגיות בלתי פתורות, ובכך

שיקפנו למעשה את המצב האופייני בדרך כלל לתחומי המקצועות החינוכיים והטיפוליים.

בתחום של הפרעות בתקשורת, שהוא יחסית מקצוע צעיר (כבן 60 שנה בארצות הברית וכבן 40 שנה בישראל), מצוי ריבוי דעות האופייני למחקר מדעי בתחומים שונים. קיים גם פער בין החוקרים לבין אנשי השטח המטפלים בילדים. לעתים דוגלים המחקרים בגישה תיאורטית מסוימת, אך היא אינה תואמת את המציאות. למשל מחקרים מצביעים על החשיבות של השפות השונות שהילד חשוף אליהן להתפתחות היכולות הלשוניות שלו, וזאת בניגוד לניסיון של קלינאי התקשורת והמחנכים הנתקלים בקושי ניכר אצל הילד בגיל הרך להשתמש בשלוש שפות שונות, בעיקר כאשר ההורים אינם יכולים להעניק לילד חשיפה נרחבת ומסודרת בכל שפה, או כאשר הוא סובל מירידת שמיעה בינונית או קשה. סוגיית הפער בין החוקר התיאורטי ובין אנשי השטח נדונה בהרחבה במאמרים שונים, למשל אצל לבארי (Labaree, 2003).

בתחום של הפרעות בתקשורת בולטות שתי גישות עיקריות לגבי התערבות טיפולית: גישה אחת רפואית בעיקרה והאחרת חינוכית בעיקרה. באירופה התפתח המקצוע מתוך צרכים ותפיסות רפואיות, ואילו בארצות הברית הוא התפתח בסמוך לבתי ספר לחינוך והושפע מהם (Walsh, 2005). גם שם המקצוע של המטפלים העוסקים בתחומי התקשורת, השפה והדיבור שונה מיבשת ליבשת ומארץ לארץ. השם "קלינאי תקשורת", המקובל בישראל, מקביל לשם "לוגופד" (Logoped) באירופה וspeech-language pathologists או speech therapist בארצות הברית.

לעתים תת-הסוגים או האפיונים של לקות מסוימת ברורים וחד-משמעיים בספרות המקצועית, אולם בשטח אנו פוגשים ילדים שאינם מתאימים באופן מלא למתואר או ילדים הבאים מרקעים תרבותיים שונים ומסכיבות ייחודיות בעלות שאיפות, ציפיות ודרישות שונות מהילד. בנוסף, כל ילד הוא "עולם ומלואו", וקיימת שונות רבה בקצב ובאופן של ההתפתחות של ילדים שונים, לכן עלינו להתייחס לכל ילד כאל פרט ייחודי ומורכב. אמנם נושא זה יוצר קשיים בעיסוק במקצועות ההוראה והטיפול, אך תופעות אלה גם תורמות לכך שהמקצועות שלנו כה מגוונים ומרתקים.

ו. לאורך הספר הבענו לעתים את דעותינו האישיות, המושתתות על ניסיון רב-שנים כקלינאיות תקשורת. עם זה הותרנו מקום גם עבורכם, הקוראים, לפתח דעה ועמדה משלכם. כאנשי מקצוע על כולנו להמשיך להתעדכן ולהפיק תועלת ממקורות מידע שונים. מובן שתפקידנו כמחנכים וכמטפלים הוא לשמור על פתיחות, גמישות מחשבתית, הקשבה ואמפתיה לילדים ולהוריהם.

ז. בפרקים השונים שיבצענו תיאורי ילדים (case studies) כדי להמחיש ולהדגים אפיונים של ילדים עם לקויות תקשורת, שפה ודיבור, וכן את דרכי ההתערבות הטיפולית והחינוכית. מקרים אלה מבוססים על ילדים אמתיים, אך נערכו בהם שינויים כדי לשמור על הפרטיות שלהם ושל משפחותיהם.

ח. בתוך כל פרק שיבצענו "הזמנה לפעילות", שמטרתה העמקת הידע של הקוראים באופן פעיל באמצעות התבוננות בילדים במצבים חופשיים או בפעילויות מובנות, זיהוי יכולותיהם וקשייהם והשוואה בין ילדים ובין מצבי תקשורת.

ט. להלן כמה הערות טכניות:

- בכל מקום שבו כתוב "ילד", "ילדים" או "קלינאי תקשורת" הכוונה גם ל"ילדה", "ילדות" או "קלינאית תקשורת" ולהפך. כמו כן הרבינו להשתמש במילים "גננות" ו"מורות", ואף כאן התכוונו כמוכן גם ל"גננים" ול"מורים".
- כתבנו את גילו של כל ילד בציון שנים וחודשים באופן זה X;Y. כך למשל אם כתוב 2;3 הכוונה היא שהילד הוא בן שנתיים ושלושה חודשים.
- כאמור, בסוף הספר מצוי מילון מונחים. בדרך כלל בגוף העבודה מוגדרים המושגים בקצרה, והגדרתם המלאה מצויה במילון המונחים.

מקורות

- בסר-בירון, ש' וארם, ד' (2004). ספר, זה כל הסיפור - תכנית הקריאה לגילאי 3-5. *הד הגן*, ב', 22-29.
- גולדהירש, א', וגנר, א' ווינוקור, מ' (2002). מבטים - מסתכלים בסכיבה טבעית על ילדים: חוברת הדרכה לעריכת תצפיות בגנים. האגף לחינוך קדם יסודי, מחלקת הפרסומים, משרד החינוך.
- דרומי, א' ורינגוולד-פרימרמן, ד' (1996). התערבות תקשורת ושפה לילדים לקויי שמיעה: השלב הקדם מילי. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- משרד החינוך והתרבות (1988). *חוק החינוך המיוחד: חוזר המנהל הכללי, נ"ח*, 10. ירושלים.
- משרד החינוך והתרבות (2002). *חוק החינוך המיוחד, תיקון מס' 7, ד', 1*. ירושלים.
- קליר, ע' והרצנו, ת' (1984). איתור מוקדם של הפרעות בתקשורת: שמיעה, שפה ודיבור. ירושלים: משרד הבריאות, המחלקה לבריאות האם והילד.
- רום, א', סגל, מ' וצור, ב' (2003). ילד מה הוא אומר? על התפתחות שפה אצל ילדים. תל אביב: מכון מופ"ת.
- ASHA Guidelines (2006). *Guidelines for speech-language pathologists in diagnosis, assessment and treatment of Autism Spectrum Disorders across the life-span* (<http://www.asha.org/members/deskref-journal>).
- Justice, L.M., Chow, S.M., Capellini, C., Flanigan, K. & Colton, S. (2003). Emergent literacy intervention for vulnerable preschoolers: Relative effects of two approaches. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 12, 320-332.
- Labaree, D. F. (2003). The peculiar problems of preparing educational researchers. *Educational Researchers*, 3/4, 13-22.
- Rhea, P. (2004). *Language disorders from infancy through adolescence: Assessment and intervention*. N. Y.: John Wiley & Sons Inc.

Van Riper, C. (1973). *The treatment of stuttering*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

Walsh, R. (2005). Meaning and purpose: A conceptual model for speech-pathology terminology. *Advances in Speech-Language Pathology*, 7(2), 56-76.